

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
Soome-ugri keelte kateeder



P. Ariste

M A A I L M A K E E L E D

II. AAFRIKA KEELED

ÕPIK AJALOO-KEELETEADUSKONNA KEELE-
OSAKONDADE ÜLIÕPILASTELE

Tartu 1969

П.А. Аристэ

ЯЗЫКИ МИРА

II ЯЗЫКИ АФРИКИ

на эстонском языке

Тартуский государственный университет
ЗССР, г. Тарту, ул. Эликооле, 18

Vastutav toimetaja H. Rätsep

=====

TRÜ rotaprint 1969. Paljundamisele antud 27. III 1969.

Trükipoognaid 3,13. Tingtrükipoognaid 2,81. Arvestus-
poognaid 2,95. Trükiarv 1200. Paber 30 x 42. 1/4.

MB 03913. Tell. nr. 247.

Hind 15 kop.

"Maailma keelte" teises osas tulevad käsitlusele Aafrika keeled. Et selle maailmajao keeli on uuritud tunduvalt puudulikumalt kui Euroopa ja Aasia keeli, pole mõnelgi juhul selge, missugused keeled moodustavad ühe keelkonna ja kuidas üksikud keeled on omavahel suguluses keelkonnasiseselt. Eri autorite teostes on liiatigi suuri vasturääkivusi. Kui mõne keelkonna kohta on mitu täiesti lahkuminevat arvamust, on käesolevas õpikus märgitud, kelle põhimõtted on võetud jaotuse aluseks.

"Maailma keelte" esimeses osas on juba mainitud mõned keeled, mida Aafrikas kõneldakse. Siia kuuluvad kõigepealt need Euroopa ja Aasia keeled, mis on ulatuslikumalt levinud ka Aafrikas. Samuti on esimeses osas esitatud need ainult Aafrikas räägitavad keeled, mis kuuluvad peamiselt Euroopas ja Aasias levinud keelkondadesse, selleks et ühe keelkonna keeled oleksid toodud tervikuna ühes kohas. Tähtsamad juba käsitletud Aafrika keeled kuuluvad indo-euroopa, indoneesia ja semi keelkonda.

Indo-euroopa keeled
x x x x x x x x x x

Romaani rühm

Aafrikas ulatuslikumalt tarvitusel olevad romaani keeled on järgmised. P o r t u g a l i keel on ametlikuks keeleks Portugali kolooniates. Mosambiigis on umb. 85 000, Angoolas 100 000 ja Rohelise Neeme saarel 130 000 inimest, kelle emakeel on portugali keel. - Hispaania kolooniates on ametlikuks keeleks h i s p a a n i a keel (kõnelejaid u.136 000). Peale selle on Marokos umb. 170 000 hispaania keelt kõnelevat elanikku. - E s p a n j o o l i räägivad Põhja-Aafrika juudid. - P r a n t s u s e keel on ametlikuks keeleks või teiseks ametlikuks keeleks Prantsusmaa endistes (Burundis, Dahomees, Gabuunis, Gineas, Kesk-Aafrika Vabariigis, mõlemas Kongos, Malgašis, Malis, Mauretaanias, Niigeris, Ruandas, Senegalis, Togos, Tšaadis, Ülem-Voltas) või praegustes asumaades. Ohtrasti kasutatakse prantsuse keelt tavakeelena Alžeerias (enne 1962.a. umb. 1 milj. kõnelejat), Malgaši Vabariigis (85 000), Marokos (185 000), Mauritiuse ja Rodrigueze saarel (175 000), Réunionis (320 000) ja Tuneesias (165 000).- I t a a l i a keelt räägib 50 000 inimest Liibüas. Peale selle on itaalia keele kõnelejaid Alžeerias, Tuneesias (70 000) jm. Põhja-Aafrikas. Somaalias on itaalia keel üheks ametlikuks keeleks.

Germaani rühm

I n g l i s e keelt kõneldakse ulatuslikult Libeerias, Lõuna-Aafrika Vabariigis (1 300 000) ja Lõuna-Rodeesias

(190 000), kus inglise keel on ametlikuks keeleks. Peale selle on inglise keel ametlikuks keeleks ka muudes endistes Inglismaa kolooniates (Botsvanas, Gambias, Gaanas, Keenias, Lesotos, Lõuna-Rodeesias, Malaavis, Nigeerias, Sambias, Sierra Leones, Somaalias, Ugandas). - A f r i k a a n i keelt räägitakse Lõuna-Aafrika Vabariigis (3 220 000 afrikandrit ja vähemalt 1 500 000 põliselanikku) ja Edela-Aafrikas (umb. 75 000 afrikandrit). Lõuna-Aafrika Vabariigis on afrikaani keel ametlikuks keeleks kõrvuti inglise keelega. - S a k s a keel on Lõuna-Aafrika Vabariigis üheks ametlikuks keeleks.

Kreeka rühm

Rohkesti k r e e k a keele kõnelejaid elab Araabia Ühinenud Vabariigis (umb. 80 000). Üldse on Aafrikas umbes 100 000 kreeklast.

India rühm

Mitmesuguseid india keeli kõneldakse Lõuna-Aafrika Vabariigis (490 000), Malgaši Vabariigis (30 000), Mauritiuse ja Rodrigueze saarel (430 000), Réunionis (5 000) ja Tansaanias (25 000). Levinumaid on h i n d u s t a n i, p a n d - ž a b i ja g u d ž a r a t i keel.

Armeenia rühm

A r m e e n i a keele tarvitajaid on Araabia Ühinenud Vabariigis üle 30 000 inimese.

Austroneesia keeled
x x x x x x x x x

Indoneesia keeled

Malgaši rühm

M a l g a š i e. madagassi, malagassi keelt räägitakse Madagaskari saarel Malgaši Vabariigis (umb. 6 milj. kõnelejat), kus ta on ametlikuks keeleks kõrvuti prantsuse keelega.

Semi-hami keeled
x x x x x x x x x

Semi keeled

Aafrikas kõneldakse a r a a b i a keelt Alžeerias (üle 10 milj. kõneleja), Araabia Ühinenud Vabariigis (umb. 30 milj.), Marokos (7 900 000), Mauretaanias (610 000), Sudaanis (5 870 000), Tansaania (55 000), Tšaadis (800 000), Tuneesias (umb. 4 milj.) ja Liibüas (1 065 000). Araabia keel on ametlikuks keeleks Alžeerias, Araabia Ühinenud Vabariigis, Liibüas, Marokos, Mauretaanias, Somaalias, Sudaanis ja Tuneesias. - A m h a r i keelt räägitakse Abessiinias (10 950 000) ja Somaalias (30 000). - Abessiinias on 2 070 000 t i g r i n j a keele kõnelejat ja 460 000 t i g r e e keele kõnelejat. - Aafrikas räägitakse ka g u r a g e, a r g o b a ja h a r a r i keelt. - Hääbunud semi keeled on f o i n i i k i a e. puunia ja e t i o o p i a keel. Aafrikas on vähemas ulatuses levinud veel mõned teisedki Euroopa ja Aasia keeled, mida käesolevas õpikus pole mainitud. Järgnevalt tulevad keelkonniti vaatlusele Aafrika põlised keeled.

Hami keeled

Semi-hami keelkond jagatakse kaheks suureks haruks, semi ja hami haruks. Hami keeled jagunevad egiptuse, berberi-liibüa, kuši ja tšaadi rühmaks.

1. Egiptuse rühm

Sellesse rühma kuulub üksnes egiptuse keel. Kirjakeel on olemas olnud juba mitme aastatuhande jooksul. Vanaegiptuse kirjakeele alged ulatuvad kolmandasse aastatuhandesse e.m.a. Keskegiptuse kirjakeel eksisteeris umb. XXI-XVIII sajandini e.m.a. Sellest perioodist on säilinud rikkalikke keelemälestisi. Rikkalikke kirjalikke mälestisi on ka järgnenud uusegiptuse perioodist, mis kestis umb. XVII-VIII s. e.m.a. Neil perioodidel pandi egiptuse keelt kirja hieroglüüfidega, hiljem kasutati ka hieroglüüfidest kujunenud hieraatilist kirja. Seda keelt, mida egiptlased tarvitasid kirjakeelena umb. VIII sajandist e.m.a. kuni V sajandini m.a.j., nimetatakse hilisegiptuse keeleks. Hilisegiptuse keele kirjapanemisel kasutati demootilist kirja. Egiptuse keele viimaseks arenemisstaadiumiks on kopti keel. Hilisegiptuse kirjakeele kõrval kujunes kopti keel kristlaste hulgas kirjakeeleks juba III sajandil m.a.j. Egiptuse kristlastele - monofüsiitidele on ta tänini sakraalseks ja mõnel määral ka ilukirjanduse keeleks. Seda keelt pannakse kirja erilliste, kreekatähtede põhjal loodud kopti tähtedega. Et kopti keeles oli enam konsonante kui kreeka keeles, siis lisati kopti keelele iseloomulike konsonantide märkimiseks kreeka päritolu tähtedele mõned tähed egiptuse demootilisest kirjast. Kõnekeelena püsis kopti keel üldisemalt XVIII sajandini. Lõplikult väistus ta araabia keele eest XIX sajandil.

II. Berberi-liibüa rühm

Selles niami keelte rühmas on kaks alarühma: liibüa ja berberi alarühm.

1. Liibüa alarühma kuulub l i i b ü a e. numiidia keel, millest on säilinud lühikesi raidkirju, üksikuid sõnu, nimesid jne. juba IV sajandist e.m.a. Keelemälestisi on leitud Sinai poolsaarest Kanaari saarteni. Enamik mälestisi on pärit sellest ajast, kui liibüalased allusid roomlastele. Liibüa konsonantkiri kujunes välja puunia (foiniikia) kirjast.

2. Berberi keeli kõneleb kokku umb. 6 miljonit inimest. Need keeled erinevad üksteisest sedavõrd vähe, et mitmete uurijate arvates on olemas ainult üks berberi keel, millel on umb. 300 murrakut. Berberi keelte või murrete kõnelejaid on kõige rohkem Marokos (enam kui 40% elanikkonnast), Alžeerias (umb. 25 %), Tuneesias (umb. 2 %) ja Liibüas (7 - 8 %). Enamikul berberi keeltest pole kirjakeelset kuju. Isegi nende keelte või murrete alusel, milles on ilmunud mõned teosed, pole välja kujunenud tõelist kirjakeelt (peale tuareegi keele). Kirjakeeleks oli berberitel kunagi puunia (foiniikia) ja ladina keel, kuid VII-IX s. alates sai kõikjal kirjakeeleks araabia keel, mis on berberi keeled suurte aladelt hoopiski välja tõrjunud. Berberite siirdumine omalt keelelt araabia keelele toimub meie päevilgi üsna laialdaselt. - Kanaari saartel kõneldud g u a n t š i keel on hääbunud XVII sajandil. - T u a r e e g i e. tamašeki keele kõnelejaid on praegu üldse umb. 550 000. Enamik neist elab Niigeris (330 000) ja Malis (205 000). Tuareege on ka Ülem-Voltas, Alžeerias ja Liibüas. Tuareegi kirjakeel on vana, kuigi selles pole mainimisväärset kirjandust. Varem kasutati tuareegi kirjakeeles liibüa kirjast kujunenud tifinaagi kirja. Praegu on üldiselt tarvitusel araabia kiri. Araabia kirja tarvitavad oma emakeele kirjanemisel muudki berberi rahvad. - Z e n a g a e. zanaga murrete kõnelejaid on paar tuhat inimest Lõuna-Mauretaanias. - Š l ö h h i e. šluhi e. šilhi keel on levinud suurel alal Lõuna- ja Kesk-Marokos

(1,3 milj. kõnelejat) ning osalt ka Mauretaanias. Marokos räägitakse muidki berberi keeli. - Põhja-Marokos on umb. 700 000 r i f i keele kõnelejat. - Kesk-Marokos räägitakse b e r a b e r i keelt. - K a b i l i keele kõnelejaid on Alžeerias üle 1 milj. inimese ja vähesel määral leidub neid ka Tuneesias. - Alžeeria lõunaosa oasides kõneldakse m z a b i e. mosabi keelt (100 000 rääkijat). - Š a v i a keel on levinud Alžeeria põhjaosas ning kohati ka Tuneesias. Seda keelt räägib umbes 425 000 inimest. - Mitmed vähemad berberi keeled või murded, nagu d ž e r b a i, d ž e b a - n e f u s s i, g a d a m e s s i, s p u a i keel, jäävad lähemalt käsitlemata, sest neid on väga vähe uuritud ja nende asend berberi keelte hulgas pole selge.

III. Kuši rühm

Kuši keeled erinevad üksteisest rohkem kui berberi keeled. Seetõttu on võimalik neid jaotada mitmeks alarühmaks. Alarühmi on viis: põhja-, kesk-, ida-, lääne- ja lõuna-alarühm. 1. Põhja-alarühmas on suurimaks keeleks b e d ž a e. bedauje keel. Seda keelt kõneleb Sudaanis, Abessiinias ja Araabia Ühinenud Vabariigis umb. 775 000 inimest. Bedža keelele on lähedased b e n i - a m e r i, h a d e n d o a, a m a r a r i, b i š a r i n i ja a b a b d e keel, mida kõneldakse samuti Sudaanis ja selle naaberaladel. Nende väikeste keelte kõnelejaid on kokku umb. 70 000 inimest. 2. Kesk-alarühmas on mitu kirjanduseta pisikeelt, mida nimeatakse ühiselt agau keelteks (a g a u, b i l i n i, h a m i r i, k e m a n t a, k v a r a ja k a i l a keel). Nende keelte kõnelejaid on kokku umb. 60 000 inimest peamiselt Abessiinias. 3. Ida-alarühma kuulub kõigepealt g a l l a keel, mida peamiselt Abessiinias, ent osalt ka Keenias räägib ligemale 5,5 milj. inimest. Galla kirjakeel hakkas kujunema juba möödunud sajandil. - S o m a a l i keele rääkijaid on ligemale 4 milj., kellest enamik elab Somaalias ja Abessiinias. Peale selle leidub somaali keele kõne-

lejaid ka Keenias, Jeemenis, Aadenis ja Prantsuse Somaali-
maal. Somaali kirjakeel on välja kujunemas. - D a n a k i -
l i e. afari keelt räägitakse Abessiinias ja Somaalias
(387 000 kõnelejat). - S a h o keele levikuala on Abessii-
nias (80 000 kõnelejat).

4. Lääne-alarühma kuuluvad mitmed Lõuna-Abessiinias räägita-
vad väikesed keeled, nagu k a f a, u o l a m o ja š a -
k o keel. Lähedaste sugulaskeelte omaette rühmituse moodus-
tavad s i d a m o, k a m b a t a, d ž e n d ž e r o ja
d a r a s s a keel. Mõned uurijad peavad viimast keelte-
gruppi ühe keele, sidamo keele murreteks. Sidamo keele kõne-
lejaid on 735 000.

5. Lõuna-alarühma kuuluvad sellised väikesed keeled, nagu
m b u l u n g e, i r a k u, f i o m i jne., mille kõne-
lejad elavad saarekestena bantu keeli rääkivate rahvaste
hulgas.

IV. Tšaadi rühm

Sugulus hami keelte eespool esitatud kolme rühma vahel on
täiesti ilmne. Nende rühmade keeltel on oltrasti ühist sõna-
vara ning ühiseid sugemeid grammatilises süsteemis. Ühine
on samuti rikkalik afiksatsioon prefiksite ja sufiksitega.
Esineb sisefleksioon. Kaashäälikud moodustavad sõna tuumiku,
kuna täishäälikutel on peamiselt vaid morfoloogia- ja deri-
vatsioonitülesandeid. Samasugust struktuuri omapära ning
mõnel määral ka eelmiste rühmadega ühist sõnavara leiame
tšaadi rühma keeltel. Tšaadi rühma keeltes on aga niisugu-
seidki sugemeid, mis pole omased teistele hami keeltele. See-
pärast eitavad mitmed uurijad tšaadi keelte kuuluvust semi-
-hami keelkonda ning ühendavad need keeled sudaani keeltega.
Üldisemalt ollakse tänapäeval siiski sel arvamisel, et
tšaadi keeled moodustavad hami keelte rühma, mis on teistest
sama keelkonna rühmadest küllaltki erinev. Tähtsaim tšaadi
rühma kuuluv keel on h a u s s a keel, mis on emakeeleks
üle 9 milj. inimesele, tavakeeleks või rahvusvaheliseks abi-

keeleks veel umb. 6 milj. inimesele. Haussa keele levikuala on Nigeerias (7 650 000 rääkijat), Niigeris (1 350 000), Ülem-Voltas (60 000) ning nende riikide naaberaladel. Ametlikuks keeleks on haussa keel Nigeerias. Peale selle on haussa keel tähtsaks rahvusvaheliseks keeleks kogu Lääne-Aafrikas. Vanimad meieni säilinud haussa tekstid on pärit ajavahemikust XI s. lõpust XIII s. alguseni. XIV sajandist alates on haussakeelseid kroonikaid ja muud kirjandust. Haussa kirjakeel on enam-vähem fikseerunud. Alguses kasutati araabia tähestikku, milles praegugi ilmuvad mõned usundlikud väljaanded. XIX s. peale on ladina tähestik saanud haussa keele kirjanemisel üldiseks. Haussa keelega on sugulased k o t o k o keel Tšaadis ja Kamerunis (115 000 kõnelejat), m a n d a r a keel Kamerunis ja Nigeerias (382 000 kõnelejat), m u s k u ja m a s s a keel Kamerunis ja Tšaadis (kokku umb. 270 000 kõnelejat). Peale mainitud keelte kuulub siia rühma veel mitu vähemat keelt Nigeerias, Tšaadis ja Kamerunis, nimelt b a d e, b o l e v a, k a r e k a r e, n g i z i m i, b u d u m a, k u r i, m u b i, s o k o r o, b u r a, m a r g i, b a t a, t š e k e, h i g i, t e r a, d ž e r a, a n g a s i, a n k v e ja s u r a keel (kokku umb. 1 340 000 kõnelejat).

Mande keeled

Mande e. mandingo keeli on nimetatud ka niigeri-senegali või ngo-ngke keelteks. Neid keeli räägib ühtekokku üle 10 milj. inimese Lääne-Sudaanis ja Senegalis Niigeri ülem- ja keskjooksult Atlandi ookeanini. Keeled on nii sõnavaralt kui ka grammatikalt üksteisele üsna lähedased. Mande keelte hulka kuulub 36 keelt, mida ühed uurijad on grupeerinud kirde-, ida-, kagu-, põhja-, kesk- ja lõunarühmaks, teised uurijad on aga jaganud mande keeled mande-tani rühmaks (eelmise jaotuse viis esimest rühma) ja mande-fuu rühmaks (eelmise jaotuse lõunarühm). Käesolevas õpikus esitatakse

mande keeled lihtsama jaotuse järgi kahes rühmas.

I. Mande-tani rühm

Selles rühmas on kõige tähtsamaks keeleks m a n d e e. mandingo keel. Seda keelt räägib üle 5 milj. inimese Malis, Gineas, Elevandiluurannikul, Senegalis, Sierra Leones, Portugali-Gineas ja Ülem-Voltas. Mande keelel on kolm peamurret (malinke, bambara ja djula), mida mõned uurijad peavad iseisvateks keelteks. Seni pole kujunenud ühtlast mande kirja-keelt. Varem pandi mande keelt kirja araabia tähtedega. Praegu on üldiselt tarvitusel ladina tähestik. - Muudest mande-tani keeltest on suuremad ning tähtsamad järgmised. S o n i n k e e. sarakolle keelt räägib umb. 600 000 inimest Malis, Ülem-Voltas, Senegalis ja vähesel määral ka Mauretaanias. Soninke kirjakeel on alles kujunemas. - V a i e. karo keelt kõnel-dakse Sierra Leones ja Libeerias (umb. 325 000 kõnelejat). XVIII s. lõpul või XIX s. alguses löid vaid oma emakeele kir-japanemiseks originaalse silpkirja. Praegu kasutatakse ladina tähestikku. - Vähemad mande-tani keeled on s a m o e. sa-moro, . b l e e, s i a, s e m b l a, v a r a e. uara, n a t j o r o, s o r k o e. sorogo e. bosc, a z e r i e. girganke e. masini, l i g b i, n u m u ja h ü e l a keel. Sierra Leones räägitakse k o n o ja k u r a n k o keelt, millel mõlemal on ka kirjakeel moodustumas. Mande-tani keelte hulka on mõned uurijad paigutanud ka s o n - g a i, z e r m a ja d e n d i keele. Enamik tänapäeva afrikaniste ühendab need keeled iseseisvaks songai keel-konnaks. Käesolevaski õpikus on songai keeled esitatud ise-seisva keelkonnana. Mande-tani keelte hulka on varem paigutatud ka d o g o n i keel, kuid viimasel ajal arvatakse see siiski guri keelte hulka. Mõned uurijad väidavad, et guri keeled on mande-tani keeltega suguluses.

II. Mande-fuu rühm

Mande-fuu rühma keeltest kõneldakse s u s u e. soso keelt peamiselt Gineas, ent vähesel määral ka Sierra Leones (umb. 546 000 kõnelejat). Susu kirjakeel on alles tekkimas. - K p e l l e e. kpele e. gerze (ka gberesi ja pesa) keelt räägitakse Libeerias ja Gineas (550 000 kõnelejat). Kirjakeel on alles välja kujunemas. - M e n d e keelt kõneleb umb. 820 000 inimest peamiselt Sierra Leones. Varem oli mende kirjakeeles tarvitusel algupärane silpkiri. Praegu kasutatakse ladina tähestikku. - D a n i e. mebe keelt räägitakse Libeerias (210 000 kõnelejat). - Libeerias räägitakse ka l o m a e. toma keelt (215 000 kõnelejat). Loma kirjakeelt kirjutati varem vai silpkirjas. Praegu on tarvitusel ladina tähestik. - M a n o e. goo ja b a n d i keele kõnelejaid on Libeerias kokku umb. 210 000 inimest. - Muud mande-fuu keeled on g u r o e. mbee e. gbeji, n g a a n i, n u a, m o n a e. mueni, l o o, t u r a, l o k o e. landoro ja l a n g a n i keel. - B u s a e. bisa keelt arvatakse kuuluvat kas mande-fuu või mande-tani keelte hulka.

X

Mande keeltes on keeruline klusiilide süsteem. Neis keeltes esineb muide labiovelaarseid klusiile. Mitmetes mande keeltes etendab olulist osa muusikaline rõhk. Verbi ja noomenit saab mande keeltes teineteisest eristada peamiselt süntaktiliselt.

Atlandi keeled

Atlandi, guri ja bantupäraseid keeli on ühendatud ka üheks suureks bantupäraseks keelkonnaks. Sel juhul nimetatakse atlandi keeli läänepoolseteks bantupärasteks, guri keeli keskmisteks bantupärasteks ja bantupäraseid keeli idapoolseteks bantupärasteks keelteks. Käesolevas õpikus esitatakse kõnesolevad keeled siiski kolme eri keelkonnana. - Atlandi keeli nimetatakse ka senegali-ginea keelteks. Selles keelkonnas on üle 20 keele, mis jagunevad fuli, sereri-

-volofi, djola, tenda, mandjaki, kisi-landoma ja nalu rühmaks.

I. Fuli rühm

F u l i e. puli (ka fulfulde, fulbere, fulaani, fellatu, fellanja) keel on atlandi keeltest kõige enam levinud. Seda kõneleb umb. 8 milj. hajali teiste rahvaste hulgas elavat fulbet (ja selle lähedast tukulõri) Nigeerias (3 690 000 kõnelejat), Gineas (1 250 000), Senegalis (700 000), Malis (585 000), Niigeris (400 000), Kamerunis (350 000), Ülem-Voltas (330 000), Portugali-Gineas (120 000), Dahomees (120 000), Mauretaanias (105 000), Gambias (60 000) ja Sudaanis (20 000). Fulbede peamiseks kirjakeeleks on araabia keel. Fuli keeles on ilmunud vähe kirjandust, enamasti araabia tähestikus. Käesoleval sajandil on võetud tarvitusele ka ladina tähestik. On uurijaid, kes peavad fuli rühma iseseisvaks keelkonnaks.

II. Sereri-volofi rühm

V o l o f i e. valafi e. djolofi keelt räägitakse Senegalis (1 325 000 kõnelejat), Gambias (45 000) ja Mauretaania lõunaosas. Kirjakeele alged on olemas. - S e r e r i e. kegemi e. ndjegemi keelt räägib Senegalis ligemale 400 000 inimest.

III. Djola rühm

D j o l a keel on levinud Senegalis (170 000 kõnelejat). Sellele keelele lähedased on f o n i ja b a j o t i keel, mida kõneldakse samuti Senegalis.

IV. Tenda rühm

Tenda rühma kuuluvad Gambias kõneldavad b a s a r i e. bijani (ka ajani e. voo), k o n j a g i e. azeni (ka avo-
heni) ja b a d j a r i e. padžati (ka bigola e. agola)
keel. Samasse rühma on mõnede uurijate poolt arvatud ka
vähe tuntud t j a p i e. tjapesi keel.

V. Mandjaki rühm

M a n d j a k i keelt räägib Portugali-Gineas umb. 80 000
inimest. - Sealsamas räägitakse p e p e l i e. papeli
keelt (40 000 kõnelejat). - Viimasele keelele on lähedased
b i a f a r a e. biafada ja b i d j o g o e. bidjugo
keel.

VI. Kisi-landoma rühm

K i s i e. gihi keelt kõneleb Gineas umb. 200 000 inimest.
B u l o m i e. bullomi (ka šerbro, mampua) keelt räägib
umb. 260 000 inimest Sierra Leones. - Sierra Leones on ka
umb. 220 000 l i m b a ja 750 000 t e m n e e. temene
e. timne keele rääkijat. Bulomi, temne ja limba keeles on
olemas vähesel määral kirjandust. - Samasse rühma kuuluvad
veel b a g a, l a n d o m a ja k r i m i keel.

VII. Nalu rühm

Sellesse rühma kuuluvad n a l u, b a l a n t e e. bu-
landa (170 000 kõnelejat Sambias), b a n j u n i ja
b o o l a e. bulami e. buraama keel.

x

Atlandi keeltes on keeruline noomeniklasside süsteem. Verbi
vormistik on neis keeltes rikkalikum kui noomeni oma. Sõna-

järg on kindel. Ehamikus keeltes on muusikaline rõhk leksikaalsete ja grammatiliste ülesannetega.

Mõned uurijad arvavad atlandi keelte hulka eri rühmana ka a d j u k r u ja g o l a keele. Teised uurijad on need keeled paigutanud ginea keelte hulka. Sinna on nad paigutatud ka käesolevas õpikus.

Guri keeled x x x x x x

Guri keeli nimetatakse ka mosi-grusi, volta ehk keskmisteks bantupärasteks keelteks. Guri keeli on üle 50 ja neid räägitakse Ülem-Voltas, Gaanas, Malis, Togos, Dahomees ja Elevandiluurannikul. Suguluse läheduse järgi rühmitatakse nad senufo, kulango, lobi-dogoni, mosi, grusi, gurma, temi ja beri e. bargu rühmaks.

I. Senufo rühm

Sellesse rühma kuulub kõigepealt s e n u f o e. sena e. sene keel, mida kõneleb üle 1 200 000 inimese Elevandiluurannikul ja Malis, Senufo keeles on ilmunud mõned väljaanded, kus on kasutatud ladina tähestikku. Senufo keelel on ohtrasti murdeid. F o l o e. foro, t a k p o n e e. tagvana, g i m i n i ja mõnd teist murret peetakse mõnede afrikanistide poolt iseseisvateks keelteks.

II. Kulango rühm

Sellesse rühma kuuluvad k u l a n g o e. kulani e. pu-kalla, l o r o n i e. loro e. nabe, t e g e e. tegese, p a d o r o, k e f o e. tefo, d o r o s j e, k o m o n o ja k a r a b o r o keel, mida kõneldakse hajali eri aladel.

III. Lobi-dogoni rühm

L o b i keelt kõneleb üldse umb. 530 000 inimest Elevandi-luurannikul (190 000), Ülem-Voltas (330 000) ja Malis. - B o b o keelt räägib Ülem-Voltas umb. 320 000 inimest. Bobo keel on vähesel määral levinud ka Malis. - D o g o n i e. toro e. tombo keelt kõneldakse peamiselt Malis (umb. 250 000 kõnelejat). Dogoni keele tombo murret peetakse ka iseseisvaks keeleks. Dogoni keele kuuluvus guri keelte lobi-dogoni rühma pole üldtunnustatud. Mõned afrikanistid peavad seda keelt koguni mande keeleks. - Lobi-dogoni rühma kuuluvad veel p u g u l i e. puguri, g a n i, d i a n i e. zani e. zanga, s a n k u r a ja n j e n g e r e keel. Kaht viimast keelt peetakse ka bobo keele murdeiks ja diani keelt lobi keele murdeks.

IV. Mosi rühm

Rühma suurim keel on m o s i e. moo e. more e. moli keel, mille kõnelejaid on kokku ligi 4 milj. inimest Ülem-Voltas (2 400 000), Põhja-Gaanas (1 370 000), Malis (20 000), Togos ja Dahomees. Mosi kirjakeele alged on olemas. - D a g o m b a e. dagbane keelt räägib 175 000 inimest mo-side naabruses peamiselt Ülem-Voltas. - Mosi rühmas on veel mitu vähema levikuga, peamiselt Ülem-Voltas kõneldavat keelt, nagu n a n k a n a e. nankanse, d ž e l a n j a e. tšelanja, b u r a, b a n j a e. gbanja (ka ntaa, boore e. boole), u l e e. vule (ka vulevule), d a g a r i e. dagarti, b i r i f o e. birifoti jne. keel.

V. Grusi rühm

G r u s i e. nuruma e. nibulu e. grunši keelt räägib Gaanas umb. 285 000 ja Ülem-Voltas umb. 240 000 inimest. Teised sama rühma keeled on grusi keelele lähedased, nii et neid on peetud ka grusi keele murdeiks. Need on

k a s e n a e. kasmi, f r a a e. akjulo, a t š u l o
(ka lee e. ree), k a n d j a g a e. kandžaga, m a m -
p u r u e. mampursi, s i s a l a e. isala (ka kvama e.
bagbala) ja d e g a e. moo e. buru keel või murre.

VI. Gurma rühm

G u r m a e. bii keelt räägib umb. 500 000 inimest. Neist
elab 180 000 Gaanas, 245 000 Togos ja 170 000 Ülem-Voltas. -
Teised vähemad siia rühma kuuluvad keeled on k a s e l e
e. akasele (ka tšamba), m o o b a , l o s o ja t o b e t e
e. basari keel. Neid kõneldakse peamiselt Togos ja Dahomees.

VII. Temi rühm

T e m i e. timi (ka temba, brinni, kotokoli, tšautšo) keel
on levinud Dahomees ja Nigeerias. - K a b r e e. kabere e.
kauri keele s u m b a , b a s i l a , p i l a p i l a ,
d o m p a g o jne. murret peavad mõned uurijad iseseisvateks
keelteks. - Samasse rühma kuuluvad veel l e g b a e. debba,
k o n k o e. konkobiri e. konkomba (ka tjopa) ja osa uuri-
jate arvates ka k a m b a r i e. kambali (ka jauri) keel.
Neid keeli räägitakse peamiselt Nigeerias.

VIII. Beri rühm

Sellesse rühma kuulub b e r i e. bargu (ka berba, barba,
bariba, borgu, bergo) keel Nigeerias.

x

Guri keeled on struktuurilt sarnased atlandi keeltele.
Neiski on noomeniklasside süsteem. Labiovelaarsed klusiilid
esinevad neis keeltes iseseisvate foneemidena.

Bantupärased keeled

Bantupäraseid keeli on nimetatud ka idapoolseteks bantupärasteks keelteks. Mõned uurijad on nad paigutanud niigeri-kameruni keelte hulka, kuhu on arvatud ka osa ginea keeli. Selle keelkonna keelte ja murrete omavahelisi suhteid pole küllaldaselt selgitatud. Keelte nimetusteski on väga suuri kõikumusi. Mõnel keelel on isegi üle 30 nimetuse. Selle tõttu on raske täpsemalt öelda, kui palju on just bantupäraseid keeli ja missugused on nendevahelised sugulussuhted. Alljärgnevas on bantupäraste keelte rühmitamisel lähtutud nõukogude afrikanistide uematest seisukohtadest. Nõukogude afrikanistid jagavad bantupärased keeled kuude või seitsmesse rühma. Tivi, nsoo-knomi, katabi, videkumi, bami-leke ja bali rühma keelte kuuluvuses bantupäraste keelte hulka üldiselt ei kahelda. Tingimisi arvatakse siia ka ibibio-efiki rühma keeled. Vägagi erinevatel seisukohtadel ollakse selleski suhtes, mida pidada keeleks ja mida vaid murdeks ühe rühma piirides. Sellepärast esitatakse järgnevas ainult suuremad keeled, mille kuuluvus vastavasse rühma on enam-vähem kindel. Bantupäraseid keeli räägitakse peamiselt Nigeerias ja Kamerunis.

I. Tivi rühm

T i v i e. mitši e. munši (ka aopa) keele kõnelejaid on kokku 2 125 000, neist Nigeerias 1 990 000 ja Kamerunis 135 000. - B o k i e. osikomi, k i i e. ekoi (ka ituni, atami, akva, moko, indžori, eufeni), j e r g u m i, b o r i t s u, a n j a n g i, b a t u, m a m b i l a, d ž a r a v a ja n d o r o keelt räägitakse peamiselt Nigeerias.

II. Nsoo-nkomi rühm

Džukuni e. djukuni (ka korofora, apä, mapa, kvana) keelt kõneleb 735 000 inimest Nigeerias ja 35 000 Kamerunis. - Nsoo keelt kõneldakse Kamerunis, nkomi e. bikomi keelt ja mõnd sellele lähedast keelt või murret räägitakse Kamerunis ja Nigeerias.

III. Katabi rühm

Sellesse rühma kuuluvad katabi, džaba ja ganavuri keel Nigeerias ja Kamerunis.

IV. Videkumi rühm

Selle rühma moodustavad videkumi, mogoma, ngonu ja mõned teised keeled.

V. Bamileke rühm

Bamileke ja bamumi keele rääkijaid on Kesk-Kamerunis umb. 785 000 inimest. Bamumi keelt nimetatakse ka banuni ehk momi keeleks. Oma keele kirjapan kuks on momid loonud erilise, pooliti häälik-, pooliti silpkirja. - Samasse rühma kuuluvad veel tšangi ja bagami keel.

VI. Bali rühm

Rühma kuulub mitu Kamerunis räägitavat keelt. Tikari keele kõnelejaid on umb. 280 000 inimest. - Vähem levinud keeled on bali e. balu (ka luu, pakoti), pati e. banjo (ka banki, njoo), longuda ja biro mi keel.

VII. Ibibio-efiki rühm

I b i b i o - e f i k i e. fii keelt on käsitatud ka kahe lähedase keelena, ibibio ja efiki keelena. Mõlema keele või murde kõnelejaid on kokku 1 685 000 inimest Nigeerias ja Kamerunis. - K a j o n i e. akajongi e. okojongi ja v e e e. uveti keelt räägitakse Nigeerias. Ibibio-efiki keele paigutavad mõned uurijad ginea keelte hulka.

x

Bantupärased keeled on struktuurilt sarnased guri ja atlandi keeltega.

Ginea keeled x x x x x x

Ginea keeli on varem paigutatud mitmesse keelkonda, peamiselt niigeri-kameruni, alamniigeri ja elevandiluuranniku-dahomee keelkonda. Ginea keelkonnas on ohtrasti keeli. Kuigi seda keelkonda on uuritud tunduvalt paremini kui mõnda teist Aafrika keelkonda, pole siiski täiesti selge, mida pidada ginea keelkonnas iseseisvaks keeleks ja mida murdeks. Murrete ja keelte vahekorid ginea keelkonnas on viimastel aastakümnetel hakanud mõnel määral selguma seetõttu, et Gaanas, Elevandiluurannikul ja mujalgi on kujunemas kirjakeeled suurema levikuga murrete alusel. Neid kirjakeeli on hakanud kasutama ka lähedaste vähem ulatuslike murrete rääkijad. Seega on koos rahvuste kujunemisega alanud ka rahvuskeelte kujunemisprotsess. Ginea keeled jagatakse kahte suurde rühma: kruu ja kvaa rühm.

I. Kruu rühm

Selle rühma tähtsaimaks keeleks on k r u u e. kravo,kravi (ka nanga) keel Libeerias ja Elevandiluurannikul. Neis maa-

des enestes arvatakse kruu keele juurde ka b a k v e, g r e e e. grebo ja k r a n i keel või murre, milles on olemas ka kirjandust. Kruukeelne kirjandus on mitmekesine ning kiiresti arenemas. Kruu keele kõnelejaid koos bakve, gree ja krani keele või murde kõnelejatega on Libeerias üle 600 000 ja Elevandiluurannikul üle 150 000. - B e t e keelt räägib Elevandiluurannikul umb. 580 000 inimest. Ka betedel on kirjakeel kujunemas.

II. Kvaa rühm

Kvaa rühma kuuluvate keelte kõnelejaid on kokku 24 - 25 milj. inimest Nigeerias, Gaanas, Elevandiluurannikul, Libeerias ja Togos. Rühm jaguneb 13 alarühmaks: akani, tvii-fanti, anji-baule, guangi, gaa-adangme, eve, joruba, nupe, edo, ibo, idžo, togo ja laguunide alarühmaks.

1. Akani alarühma kuulub a k a n i e. ašanti keel, mida räägib Gaanas 3 280 000, Elevandiluurannikul 765 000 ja Togos 15 000 inimest. Kujunemas on akani kirjakeel, mida kasutavad ka lähedaste keelte või murrete kõnelejad. Niihästi akani kirjakeele kui ka teiste ginea kirjakeelte kirjapanemisel kasutatakse ladina tähestikku. Akani keele tähtsamad murded, mida mõned uurijad peavad tšlesti iseseisvateks keelteks, on f a n t i e. agva e. amina, t v i i e. tšii (ka kii, oki, asanti) ja a k v a p i m i murre.

2. Anji-baule alarühma kuuluvad a n j i e. aovimi (ka bonnai) keel Gaanas ja b a u l e e. poni keel Elevandiluurannikul (765 000 kõnelejat).

3. Guangi alarühma kuulub g u a n g i e. akriponi keel Gaanas ja a b r o n i e. brongi (borongi, abonongi, abonu, gamangi, boga, okvahu) keel, mida räägitakse samuti peamiselt Gaanas.

4. Gaa-adangme alarühma arvatakse g a a e. akra keel ja temale lähedane a d a n g m e e. adangi keel Gaanas, kus mõlema keele kõnelejaid on kokku umb. 625 000 inimest. Gaa keelt räägitakse ka Nigeerias. Adangme keele k r o b o

- murret peetakse mõnede uurijate poolt iseseisvaks keeleks.
5. Eve alarühma kuulub e v e e. efe (ka jeve, vegle, anglo, avuna) keel Dahomees (1 200 000 kõnelejat), Gaanas (1 010 000), Togos (615 000) ja Nigeerias (100 000). Käesoleval sajandil on kujunenud välja eve kirjakeel. Eve keele f o n i e. dahomee (ka guni, guu, ogu) murret, mida räägitakse Dahomees, peetakse mõnede uurijate poolt iseseisvaks keeleks. Selles murdes on avaldatud mitmesugust kirjandust. Muudest eve alarühma keeltest olgu mainitud m a h i, m i n a e. geni (ka popo, vatši, kpando) ja k r e p e e. angfve keel Dahomees.
6. Joruba alarühma j o r u b a e. joruuba (ka jariba, ajo, ejo, egba, nago, ajadži, aku) keel on kõnelejate arvult suurim ginea keel. Seda räägitakse Nigeerias (6 350 000 rääkijat), Dahomees (210 000) ja Togos (40 000). Jorubatel on oma arenev kirjakeel. Seoses selle rühmaga on esitatud ka f e t u e. afutu, o t i e. navuri ja i n t a e. gvanja (ka daboja) keel, millede lähem sugulus teiste keeltega pole täpsemalt määratletud.
7. Nupe alarühma kuuluvad n u p e e. nufe e. nife (ka tappa) keelt kõneleb Nigeerias ligi 1 milj. inimest. On olemas ka nupe kirjakeel. - Teised sellesse alarühma kuuluvad ja samuti Nigeerias räägitavad keeled on g b a r i ja b i r a keel.
8. Edo alarühma e d o e. bini keelt räägib Nigeerias 1 270 000 inimest. Kirjakeel on kujunemas. - Edo keelele on lähedased s o b o ja e š a e. šaa (ka išani) keel.
9. Ibo alarühma i b o e. igbo e. boo keelt räägitakse Nigeerias (6 400 000 kõnelejat) ja Kamerunis (28 000). Ibo keele i s i murret (200 000 kõnelejat) peetakse ka iseseisvaks keeleks.
10. Idžo alarühma i d ž o e. džoo (ka bonni, okrika, akassa) keelt kõneldakse Niigeri deltaaladel. Idžo alarühma peavad mõned uurijad iseseisvaks keelkonnaks, alam-niigeri keelkonnaks, mis olevat ginea keeltega üksnes kauge sugulane. Üldiselt arvatakse idžo keel siiski ginea keelte hulka.

11. Togo alarühma kuuluvad mitmed, peamiselt Togos räägitavad vähema levikuga keeled, nagu a v a t i m e e. kedemonje, t r u g b u e. njangbo (ka njangbo-tafi), l o g b a, l i k p e, a h l o n i e. ahholo (ka ago, ogo, bogo), l e f a n a e. lelemi, b o v i l i e. booli, a k p a f u, b a l e e. santrokofi, a d e l e ja a k p o s s o e. kposso keel.

12. Laguunide alarühma keeli räägitakse Elevandiluuranniku laguunidel ja mandri rannadel. Siia kuuluvad v e t e r e e. mekibo (ka evutre, evutile, papaire), a l a d j a n i e. alagja, a r i e. abigi (ka abidži), g v a a, a v i k a m i e. avekvomi (ka gbanda, bringani, kvakva, lahu), e b r i e e. kjama, a t j e e. akje (ka kurobu), a b u r e (ka akaplesi, abonvani) ja mõni teine pisikeel. Laguunidel räägitakse ka a d j u k r u ja g o l a keelt, mida mõned uurijad arvavad atlandi keelte hulka.

x

Ginea keeled on struktuurilt võrdlemisi lähedased eelmiste keelkondade keeltele: kogu keelestruktuurile annavad erilme noomeniklassid, muusikalisel rõhul on fonemaatilisi ülesandeid, sõnajärg on kindel jne. Mitmed ginea keeled on isoleerivat tüüpi.

Songai keeled
x x x x x x

S o n g a i e. songoi (ka kuria) keele kõnelejaid on üle 800 000 inimese peamiselt Malis. - Samasse keelkonda kuulub ka z e r m a e. zarma (ka džerma) keel, mida kõneleb umb. 150 000 inimest Niigeris ja Malis. - D e n d i keel on uurijaile väga vähe tuntud. - Mõned Aafrika keelte uurijad on songai keeled paigutanud mande keelte mande-tani rühma. Viimase aja uurimused on siiski osutanud, et on õigem pida songai keeli iseseisvaks keelkonnaks.

Kanuri-teda keeled

Kanuri-teda keeli koos mõningate teistesse keelkondadesse kuuluvate keeltega on nimetatud ka niiluse-tšaadi keelteks. Kõige laiema levikuga keeleks keelkonnas on k a n u r i e. bornu keel. Seda kõneleb umb. 2 140 000 inimest Nigeerias (1 750 000 kõnelejat), Niigeris (300 000), Tšaadis (70 000) ja Kamerunis (20 000). Ametlikus statistikas on kanurite hulka arvatud ka m a b a r i e. mobari keele kõnelejad Nigeerias ja Niigeris. Mabari ja kanuri keel on teineteisele lähedased. - T e d a e. tibu keelt ning sellele lähedasi d a z a e. dazaga, z a g a v a, b e r t i ja b i d e j a t i e. baele keelt räägib ühtekokku umb. 213 000 inimest. Niigeris kõneletakse kanuri-teda keeltest teda ja daza keelt (10 000 kõnelejat), Tšaadis teda, zagava, berti ja bidejati keelt (200 000), Liibüas teda keelt (3 000). Kanuri-teda keeltes on ohtrasti konsonante. Neis keeltes kohtame enamasti viit leksikaalseid ja grammatilisi tähendusi eristavat intonatsiooni. Enamikus kanuri-teda keeltes on kuus käänat ja rikkalikult mitmesuguseid verbivorme, aga samuti tuletusliiteid. Sõnajärjestus on kindel. Kanuri-teda keeltes pole noomeniklasse ega sugusid nagu teistesse keelkondadesse kuuluvates naaberkeeltes.

Kesk- ja ida-sudaani keeled

Siia keelkonda kuuluvaid keeli on õige palju. Nendevahelised sugulussuhted pole seni küllaldaselt selgitatud. Käesolevas õpikus on esitatud nõukogude afrikanistikas kõige õigemaks peetud klassifikatsioon. Kuid kesk- ja ida-sudaani keeli on mõnede autorite poolt rühmitatud ka niiluse-tšaadi, niiluse-abessiinia, niiluse-ekvaatori, niiluse-kongo, ubangi, šari-vadi ja niigeri-tšaadi keelteks. Kesk- ja ida-sudaani keeli kõneldakse Kamerunis, Nigeerias, Kongos, Tšaadis, Kesk-Aafrika Vabariigis, Sudaanis, Ugandas ja nende riikide naaberala-

del. Keelkond jagatakse 14 rühmaks.

I. Adamaua rühm

Adamaua rühma keeli on nimetatud ka niiluse-kongo keelteks. Rühma kuuluvad t š a m b a e. kassele ja temale lähedased m b u n i ja m u m u j e keel, mida ühtekokku räägib umb. 739 000 inimest. Neist asub 375 000 Nigeerias, 177 000 Kamerunis ja 187 000 Tšaadis. - B u t e e. vute, mbute, mambute keelt kõneleb umb. 180 000 inimest Kamerunis.

II. Moru-mangbetu rühm

Moru-mangbetu rühma keeli on arvatud ka niiluse-kongo ja ubangi keelte hulka. Sellesse rühma kuuluvate keelte kõnelejaid on kokku umb. 970 000 inimest: 555 000 Kongos (Kinshasa), 310 000 Ugandas ja 85 000 Sudaanis. Moru-mangbetu keeled on üksteisele lähedased ja iga üksiku keele kõnelejate arvu pole ametlikus statistikas eraldi toodud. Sudaanis kõneldakse m o r u e. amadi ja Ugandas l u g b a r i e. logbvari (ka lugvari, mogvari), l e n d u e. alendu ja d r u n a e. druu keelt. Viimast keelt peetakse ka lendu keele murdeks. Kongos kõneldakse a v u k a j a e. mitu, k a l i k o e. keliko, m a d i e. tšopi, m a n g b u t u e. mombutu, j o g o, m a n g b e t u e. mbuva (ka hoko e. koko) ja l e n d u keelt. Mõnede autorite poolt arvatakse siia rühma ka a v i d i, n j a n g b a n a, k e d e r u, l o g ' o ja l e g a e. drugu keel.

III. Bongo-bagirmi rühm

Bongo-bagirmi keeli on paigutatud ka šari-vadi ja ubangi keelte hulka. Sudaanis räägitakse b a g i r m i e. barma, s a r a, b o n g o e. abongo (ka akuma), b a k a ja k r e i š i e. kreši, kredži keelt. Kokku on Sudaanis

bongo-bagirmi keelte kõnelejaid umb. 87 000 inimest. Ka teiste riikide ametlik statistika pole andmeid bongo-bagirmi üksikute keelte kohta eraldi esitanud. Tšaadis on bagirmi, bongo ja kreiši keele kõnelejaid umb. 650 000. Kamerunis on bagirmi ja sara keele kõnelejaid umb. 3 000. Kesk-Aafrika Vabariigis räägitakse k a b a ja mõnel määral ka sara ja bagirmi keelt.

IV. Sere-mundu rühm

Sere-mundu rühma keeli on arvatud ka niiluse-kongo ja ubangi keelte hulka. Üldse on sere-mundu keelte kõnelejaid umb. 203 000 inimest. Kongos (Kinshasa) kõneleb ühtekokku 100 000 inimest b a n g b a e. abangba ja m o n d ž o b o keelt. Sudaanis on kokku 55 000 n d o g o, b i r i e. birri (ka abiri, ambili), m u n d u - n g b a k a ja m a j o g o e. mungu (ka maigo-mungu) keele kõnelejat. Kesk-Aafrika Vabariigis räägib kokku 48 000 inimest s e r e e. šere (ka basiri, basili) ja b a n z i r i e. gbanziri keelt.

V. Mbaa rühm

Selle rühma keeli kõneleb Kongos (Kinshasa) kokku umb. 35 000 inimest. Peale m b a a keele kuuluvad siia rühma ka m a a e. madio ja n d u n g a e. mondunga keel.

VI. Sande rühm

S a n d e e. azande (ka njamnjami, manjanja, omadjaka, babungera, makaraka, diga jne.) keelt kõneleb umb. 1 335 000 inimest Kongos (Kinshasa, 870 000 kõnelejat), Sudaanis (330 000) ja Kesk-Aafrika Vabariigis (135 000). Sande kirja-keel on praegu välja kujunemas. Sande keele s a k a r a e. noakkara murret peetakse ka iseseisvaks keeleks. - B a - r a m b u e. baramo, balemo, abarambo keelt kõneldakse

Kongos (Kinshasa). Sande rühma keeli on arvatud ka ubangi keelte hulka.

VII. Banda-baia-ngabandi rühm

Selles rühmas olevaid keeli räägib üldse umb. 1 407 000 inimest Kesk-Aafrika Vabariigis (970 000 kõnelejat), Kongos (Kinshasa, 360 000), Kamerunis (71 000) ja Sudaanis (6 000). Kesk-Aafrika Vabariigis kõneldakse b a n d a e. abanda, g o l o e. goro, b a i a e. gbaia, beja ja m a n g a e. mandža (ka sabanga) keelt. Banda-baia-ngabandi keeltest kõneldakse Kamerunis peamiselt baia ja Sudaanis banda keelt. Kongos kõneldakse n g a b a n d i e. mongbandi, j a k o m a e. bangi ja s a n g o e. buraka keelt.

VIII. Bua rühm

Bua rühma kuulub b u a e. bvaa ja sellele lähedased m i l t u, s a r v a e. serva (ka kara) ja d a i keel, mida kõneldakse Sudaanis. Bua keeli on arvatud ka šari-vadi keelte hulka.

IX. Vadai rühm

Selle rühma suurim keel on m a b a e. mabangi (ka kursa, dšema), mida kõneleb umb. 180 000 inimest Tšaadis ja 35 000 Sudaanis. Tšaadis kõneldakse ka m a s a l i t i, m i m i e. kodoi ja veel mõnd teist siia rühma kuuluvat pisikeelt. Vadai keeli on arvatud ka niiluse-abessiinia keelte hulka.

X. Darfuri-dartami rühm

F o r i e. furi (ka kongara, kondžara) keelt kõneleb Sudaanis umb. 260 000 ja Tšaadis 2000 inimest. - T a m a keelt räägitakse Tšaadis (166 000 kõnelejat) ja Sudaanis (48 000), m e r a r i t i e. marariti keelt Tšaadis. Neid

keeli on arvatud ka niiluse-tšaadi keelte hulka.

XI. Põhja-kordofani rühm

T a g u e. dagu, dadžu (ka fininga) keelt kõneleb Sudaanis umb. 55 000 ja Tšaadis 65 000 inimest. Sudaanis räägitakse n j i m a n g i (55 000 kõnelejat), t e m e i n i e. temaini (5 000) ja k a t l a (10 000) keelt. Selle rühma keeli on arvatud ka niiluse-tšaadi keelte hulka.

XII. Berta rühm

Berta rühma keeli on arvatud ka niiluse-abessiinia keelte hulka. Suurim keel on b e r t a e. bertati (ka mugo, dalla, doba), mida Sudaanis kõneleb umb. 35 000 ja Abessiinias 50 000 inimest. - Abessiinias kõneldakse ka f a s o l g o ja s i l l o k i keelt.

XIII. Koma rühm

K o m a e. komani keelt räägib Sudaanis 10 000 inimest. Keel on mõnel määral levinud ka Abessiinias. - G u m u s i ja u d u k i keelt kõneldakse Abessiinias. - Koma keeli on arvatud ka niiluse-abessiinia keelte hulka.

XIV. Barea rühm

B a r e a e. nare (ka mogorebi, marda, kolkota) keelt kõneleb Abessiinias umb. 20 000 inimest. - Abessiinias kõneldakse ka k u n a m a e. baasa, baaseni, baadeni (umb. 40 000 kõnelejat) ja g u l e ning k a m e d ž i e. naga keelt. - T a b i keelt kõneldakse Abessiinias ja Sudaanis. - Barea rühma keeli on arvatud ka niiluse-tšaadi ja niiluse-abessiinia keelte hulka.

Kesk- ja idasudaani keeled on struktuurilt mõnel määral lähemal bantu keeltele kui muud Sudaanis kõneldavad keeled. Seni pole suudetud rahuldavalt selgitada, missuguses sugulusvahekorras on siia keelkonda arvatud keeled omavahel, sest andmeid nende kohta on väga puudulikult. Andmete puudulikkus pole ühtlasi võimaldanud anda rahuldavat ülevaadet keelte tüpoloogilistest põhijoontest.

Kordofani keeled

Mõned kordofani keeled on varem arvatud ka niiluse-tšaadi keelte hulka. Kordofani keeled jagatakse praegu kahte rühma: koalibi-tagoi ja kadugli-krongo rühm. Kordofani keeli räägitakse Sudaanis.

I. Koalibi-tagoi rühm

Koalibi-tagoi keeli räägib kokku umb. 250 000 inimest. Rühm jaguneb neljaks alarühmaks.

1. Koalibi-moro alarühmas on koalibi e. kovalibi, kavalibi, heibani e. ebangi, tira ja moro e. murro keel ning veel mõned pisikeeled.
2. Talodi-masakini alarühma kuuluvad talodi, eliri ja masakini keel.
3. Lafofa alarühma kuulub lafofa e. lifofa keel.
4. Tegali-tagoi alarühmas on tegali e. tagele, takli, takale, tagoi ja tumale e. tumeli keel. Mõned uurijad peavad viimast keelt tagoi keele murdeks.

II. Kadugli-krongo rühm

Kadugli-krongo keeli kõneleb kokku umb. 90 000 inimest. Siia rühma kuuluvad tulliši, keiga, miri, kadugli, krongo, tumtumi, tima, to-lubi. laro, švai, otoro ja ronge keel.

Kordofani keeltes esinevad noomeniklassid ja erilised prefiksids ainsuse ja mitmuse väljendamiseks. Täiend, öeldis ja sihitis on aluseks oleva nimisõnaga kongruentsis.

Niiluse keeled

Niiluse keeli räägitakse Niiluse ülemjooksul ning lähialadel. Varem arvati need keeled ka niiluse-ekvaatori või niiluse-abessiinia keelte hulka. Praegune afrikanistika jagab niiluse keeled viide rühma: lääne-, ida-, lõuna-, nuubia ja didingi-murle rühm. Kokku on niiluse keelte kõnelejaid umb. 4 milj.

I. Läänerühm

D i n k a e. džienga keelt räägib umb. 1,5 milj. inimest Sudaanis. On olemas ka dinka kirjakeel, milles on vähesel määral kirjandust. - N u e r i e. abiagari (ka naali) keele kõnelejaid on üldse umb. 665 000. Neist elab 605 000 Sudaanis ja ülejäänud Abessiinias. Nueri kirjakeel on välja kujunemas. - Š i l l u k i e. tsolo (ka dembo) keelt ning temale lähedasi a n i v a k i e. anuaki (ka jambo), b u r u n i, t u r i, b o r i ja m a b a n i keelt nimetatakse põhja-luo keelteks. Kokku on nende keelte kõnelejaid Sudaanis ja Abessiinias umb. 370 000 inimest. Šil-luki keeles on vähe kirjandustki. - Lõuna-luo keelteks nimetatakse a t š o l i (ka gangi, gani, šuli, šefolu, obo, faradžoke) keelt ja temale lähedasi l a n g o e. kedi, l u r i e. aluri (ka dundu) ja k u m a m i keelt, mida kõneleb ühtekokku umb. 1 155 000 inimest Põhja-Ugandas ja Keenias. Nendes keeltes on avaldatud ka vähesel määral kirjandust.

II. Idarühm

Idarühma suurim keel on džoluo e. džaluo, mille rääkijaid on umb. 1 050 000, kellest suur enamik (930 000) elab Keenias. Ülejäänud elavad Tansaania. Džoluo kirja-keel on kujunemas. - M a s a i keel on levinud Tansaania ja Keenias. Selle keele kõnelejaid on umb. 250 000 inimest. Masai kirjakeel hakkas kujunema käesoleval sajandil. Üks selle kirjakeele loojaid oli eestlane L. Blumer. - B a r i e. džilio keelt räägib Sudaanis 300 000 ja Ugandas 30 000 inimest. L o t u k o e. latuko keelt kõneldakse Sudaanis (185 000 kõnelejat). Sudaanis kõneldakse ka n j a n g - b a r a e. njangja keelt. - Omavahel lähedaste k a r a - m a d ž o e. kakisera, t o p o t o, t e s o ja t u r - k a n a keele peamine levikuala on Ugandas ja Keenias. Nende keelte kõnelejaid on kokku umb. 1 milj. (karamadžo keele kõnelejaid on umb. 700 000 ja turkana keele kõnelejaid umb. 203 000). Turkana keelt räägitakse vähesel määral ka Sudaanis ja Abessiinias.

III. Lõunarühm

S u k i e. pokoti ja n a n d i e. lumbva (ka tengvali) keele kõnelejaid on Keenias ja Ugandas kokku umb. 750 000. Tansaania on umb. 75 000 t a t o g i e. totogi keele kõnelejat.

IV. Nuubia rühm

N u u b i a keele kuulumine niiluse keelte hulka ei ole täiesti kindel. Sel keelel on siiski nõnda palju ühiseid sümptomeid niiluse keeltega, et teda võib vähemalt küsimärgiga niiluse keelkonda arvata. Nuubia keelt räägib Sudaanis umb. 1 030 000 ja Araabia ühinenud Vabariigis (Egiptuses) umb. 225 000 inimest. VI ja VII sajandil m.a.j. tekkis nuubiakeelne kristlik kirjandus, mis kasutas kopti kirja

põhjal kujundatud erilist nuubia kirja. Kui nuublased said muhameedlasteks, võeti kasutusele araabia kiri ja nuublaste peamiseks kirjakeeleks sai araabia kirjakeel. Oma nuubia kirjakeelt kasutavad nuublased üsna vähe. Mõned misjonäride poolt väljaantud nuubiakeelsed teosed on kirja pandud ka ladina tähtedega. Nuubia keelega on lähedalt sugulused k e n u t s i e. kenusi, d a i r i, d i l l i n g i, d o n g o l a, m a h a s i ja f a d i d ž i keel, mida räägitakse Araabia Ühinenud Vabariigis ja Sudaanis.

V. Didingi-murle rühm

Varem niiluse-abessiinia keelte hulka arvatud d i d i n g i ja m u r l e e. beiri keel ühendatakse käesoleval ajal niiluse keelte eraldi rühmaks. Nende Keenias kõneldavate keelte sugulus niiluse keeltega pole seni siiski täiesti kindel.

x

Niiluse keeltes on ohtrasti eri häälikuid. Esineb morfoloogiliste ülesannetega sisefleksioon. Morfoloogilisi ülesandeid täidavad nendes keeltes ka mitu (enamasti viis) muusikalist rõhku ehk intonatsiooni. Sõnatüved on niiluse keeltes kahesilbilised. Käändeid pole, kuid verbide vormistik on keeruline.

Khoisani keeled

Khoisani keeli nimetatakse ka bušmani-hotentoti keelteks. Need keeled jagatakse kolme rühma: khoi, sani ja sandave rühm. Rühmad on üksteisega võrdlemisi kauges suguluses, nõnda et mõned uurijad isegi kahtlevad kõigi kolme rühma ühte keelkonda kuuluvuses. Peale ühise sõnavara ning ühiste grammatiliste elementide on khoisani keeltele iseloomulikud veel mõned omapärased seigad. Kõikides khoisani keeltes

esineb fonemaatiliste ülesannetega imihäälilikuid. Samuti esineb siin fonemaatiliste ülesannetega muusikaline rõhk ehk intonatsioon. Enamikus keeltes on olemas grammatilised sood. Üldstruktuurilt on khoi keeled flektiivsed, sani keeled aga isoleerivad.

I. Khoi rühm

Khoi e. hotentoti keelte või murrete rääkijaid on umb. 84 000 inimest peamiselt Edela-Aafrikas ja vähesel määral ka Botsvaanas. Khoid jagatakse niihästi etniliselt kui ka keelelt nelja alarühma. Khoi keeli on puudulikult uuritud, seepärast pole seni üldiselt selge, mida pidada selles rühmas iseseisvaks keeleks, mida mõne teise keele murdeks. Enamik khoi keeli ja murdeid on praegu liiatigi kiiresti hääbumas. Kõige tähtsam khoi keeltest on n a m a keel, mida kõneleb umb. neli viiendikku khoidest ning peale selle veel umb. 40 000 hotentotistunud damat. Nama keeles on ilmunud mõned raamatud.

II. Sani rühm

Sani e. bušmani keelte rääkijaid on umb. 60 000 inimest Botsvaanas, 32 000 Edela-Aafrikas ja 7 000 Angoolas. Sani keeled jagatakse põhja-, kesk- ja lõuna-alarühmaks.

1. Põhja-alarühma keeli kõneldakse Angoolas ja Edela-Aafrikas. Selle alarühma tähtsaimaks keeleks on k u n g i keel Angoolas ja Põhja-Kalaharis.
2. Kesk-alarühma keeled on levinud Põhja- ja Kesk-Kalaharis. Neist on tähtsamad n a r o n i, a i k v e ja s a r v a e. masarva keel.
3. Lõuna-alarühma keeli räägitakse Kapimaal Lõuna-Aafrika Vabariigis. Tähtsamad lõuna-alarühma keeled on k h a n i ja k h o m a n i keel.

III. Sandave rühm

Sellest rühmast mainitagu kaks Tansaania räägitavat keelt: s a n d a v e ja h a t s a e. kindiga keel. Esimest kõneleb umb. 25 000 ja teist 1 000 inimest.

Bantu keeled x x x x x x

Bantu keeled on Aafrikas levinud ulatuslikul alal. Neid keeli kõneldakse Hispaania Gineas, São Thomé ja Principe saartel, Kamerunis, Kesk-Aafrika Vabariigis, Gaboonis, mõlemas Kongos, Ugandas, Ruandas, Burundis, Keenias, Abessiinias, Somaalias, Angoolas, Sambias, Tansaania, Malaa-vis, Lõuna-Rodeesias, Mosambiigis, Edela-Aafrikas, Botsvaanas, Lõuna-Aafrika Vabariigis, Svaasimaal, Lesotos, Komoori saartel, Malgaši Vabariigis, Réunionis jne. Mõnede autorite järgi on bantu keeli umb. 200. Keelte arv ei ole kindel, sest seni pole täielikku ülevaadet sellest, mida arvata iseseisvaks keeleks ja mida üksnes murdeks. Seni pole olemas ka täiesti ühist alust bantu keelte rühmitamiseks. Käesolevas õpikus on rühmitamise aluseks võetud C.M. Doke'i klassifikatsioon, mida tunnustatakse ka Nõukogude Liidus. Bantu keelte rühmitamisel on autorile abiks olnud eesti afrikanist Rita Noorsalu, kes on teinud täiendusi Doke'i klassifikatsioonile. Keeled on jagatud ühe-teistkümneks rühmaks: loode-, põhja-, kongo, kesk-, kirde-, ida-, kesk-põhja-, kagu-, kesk-lõuna-, lääne- ja kesk-läänerühmaks.

I. Looderühm

Looderühma kuuluvaid bantu keeli kõneldakse peamiselt Kamerunis. Ainult Kamerunis kõneldakse i s u b u, b o o e. abo (ka bankomi), b a b o n g i e. babungo, n o h h o

ja jaande keelt. - Duala ja temale lähedasi bassa, lundu e. lunda (ka balunda, londo) ja bengi keelt räägitakse Kamerunis (kokku umb. 560 000 kõnelejat) ja Hispaania Gineas (5 000). - Bube e. bubu keele rääkijaid on umb. 45 000 Hispaania Gineas. - Pongve e. mpongve (ka pangve) keelt kõneldakse Gaboonis (66 000), Kongos (Brazzaville, 5 000) ja Hispaania Gineas (2 000). - Fangi keel on levinud Kamerunis (785 000), Gaboonis (150 000), Hispaania Gineas (162 000) ning Principe ja São Thomé saartel (57 000). - Waka keelt räägitakse Kamerunis (539 000), Kesk-Aafrika Vabariigis (56 000), Gaboonis (10 000) ja Hispaania Gineas (1 000). - Bakota keele kõnelejad elavad Gaboonis (51 000) ja Kongos (Brazzaville, 55 000). - Kelle e. bakele (ka dikele) ja temale lähedaste banjabi, duma ning ndumu keele tarvitajad elavad Gaboonis (kokku umb. 200 000) ja Kongos (Brazzaville, 25 000). Siia rühma kuuluvaid keeli kõnelevad ka mitmed käibusrahvad. Bassa, bengi, duala, fangi, kele ja lundu keeles on olemas ka kirjandust.

II. Põhjarühm

Põhjarühma kuuluvaid bantu keeli kõneldakse Kongos (Kinshasa), Ugandas, Ruandas, Keenias ja Tansaalias. - Gišu e. masaba ja mõnd teist sellele lähedast keelt räägitakse Ugandas (520 000), Keenias (umb. 1,3 milj.) ja Tansaalias (300 000). - Kondžo e. bakondžo keele levikuala on Kongos (Kinshasa, 220 000) ja Ugandas (100 000). - Njoro e. banjoro (ka lunjoro) keelt ning lähedasi ankole e. banjankole, toro e. batoro ja veel mõnd teist pisikeelt kõneleb kokku umb. 1,8 milj. inimest, neist 1,3 milj. Ugandas, 550 000 Tansaalias ja 10 000 Kongos (Kinshasa). - Ganda e. baganda (ka luganda) keele kõnelejaid on Ugandas 1,9 milj. ja Tansaalias 5 000. Ganda keel on kirjakeel. Temale lähedane on soga e. basoga keel. - Rundu e. barundi (ka kirundi) keele kõnelejaid on Burundis umb. 2,2 milj., Tansaalias

560 000, Kongos (Kinshasa) 450 000 (teistel andmetel koguni üle 1 milj.), Ugandas 150 000 ja Ruandas 135 000. Rundi kirjakeel on kujunemas. Burundis on rundi keel ametlikuks keeleks (kõrvuti suahiili ja prantsuse keelega). - Rundi keelele on lähedane b a h a keel. Ametlik statistika on rundi ja baha keele kõnelejate arvu koos esitanud. Seega pole võimalik öelda, kuipalju on just baha keele oskajaid. - R u a n d a e. banjaruanda (ka kinjaruanda) keele kõnelejaid on umb. 6 milj., neist Ruandas 2,6 milj., Kongos (Kinshasa) 2,5 milj., Ugandas 875 000 ja Tansaania 25 000. Ruanda kirjakeel on algetes olemas. - K u i j u e. kikuju (ka akikuju) keel on Keenia elanike peamiseks keeleks. Kuiuju ning sellele lähedasi m e r u ja e m b u keelt räägib kokku umb. 2 150 000 inimest. On loodud kuiuju kirjakeel. - Keenias elab 750 000 k a m b a e. akamba, kikamba keele kõnelejat. Kamba kirjakeel on kujunemas. - Siia rühma kuuluvad keeli kõnelevad peale bantude ka mõned kääbusrahvad.

III. Kongo rühm

Kongo rühma keeli räägitakse São Thomé ja Principe saartel, Gaboonis, mõlemas Kongos, Angoolas ja Ugandas. Nad jagatakse kolme alarühma.

1. Kongo alarühma tähtsaimaks keeleks on k o n g o e. kikonko, kakongo (ka fiote) keel, mille v i l i e. bavili, j o m b e e. bajombe, j a k a e. bajaka, m b a l a e. bambala ja s o l o n g o murret peetakse ka iseseisvaiks keelteks. Kongo keele kõnelejad bakongod elavad peamiselt Kongo jõe basseinis mõlemas Kongo riigis (Brazzaville'i Kongos 470 000 inimest, s.o. 52% riigi rahvastikust, Kinshasa Kongos 1,75 milj. inimest, s.o. 12% riigi rahvastikust), Angoolas (525 000) ja Ugandas (25 000). Ladina tähtedega kirjutatav kongo kirjakeel on välja kujunemas.

2. Ndongo alarühma kuulub n d o n g o e. bambundu, kimbundu keel, mida kõneldakse Angoolas (1 750 000 kõnelejat) ja Kinshasa Kongos (50 000).

3. Keskkongo alarühmas on palju keeli. P o t o keelt räägitakse Kinshasa Kongos. - Sama riigi aladel räägitakse ka üksteisele lähedasi n g o m b e, m a b i n d ž a, m b u n d ž a (nende kolme keele kõnelejaid on kokku umb. 250 000 inimest), b u a e. baboa ja b a l i e. bobali (kokku umb. 400 000 kõnelejat), k o m o e. bakomo ja m a b u d u (kokku 175 000), r e g a e. barega (100 000), k a r e e. bakare (83 000) ja k u b a e. bakuba (120 000) keelt. Mõned autorid peavad neid keeli üksnes ngombe keele murdeiks. - M o n g o e. lomongo keelt koos sellele lähedaste t e t e l a e. batetela (ka nkuťš), l e n g o l a e. balengola, n t o m b a - n z a l e ja n k u n d u e. lonkundo keele vđi murdega kõneleb Kinshasa Kongos umb. 1,5 milj. inimest. - Teineteisele lähedaste b a n g i e. bobangi ja n g a l a e. bangala, lingala keele kõnelejate vahel ei ole ametlik statistika vahet teinud. Neid keeli räägitakse mõlemas Kongos (Kinshasa Kongos 890 000 ja Brazzaville'i Kongos 55 000 inimest). - T e k e e. bateke keelt kõneleb Gaboonis 25 000 ja Kongos umb. 630 000 (Brazzaville'i Kongos 220 000 ja Kinshasa Kongos 410 000) inimest. - S a k a t a e. basakata keele kõnelejaid on Kongos (Kinshasa) umb. 100 000. N g i r i, m i t a b a e. bamitaba ja neile lähedasi pisikeeli räägib mõlemas Kongos kokku umb. 35 000 inimest. - Selle rühma keeltest on arenevaiks kirjakeelteks nkundu, mongo ja ngala keel. Ka mõnes teises keeles on ilmunud üksikuid teoseid.

IV. Keskrühm

Keskrühma keeled jagatakse nelja alarühma. Igas alarühmas leidub keeli vđi murdeid, millede omavahelist sugulussuhet ei ole täpselt uuritud.

1. Luba alarühma kuulub l u b a e. baluba keel, mida kõneleb Kongos (Kinshasa) üle 3,5 milj.inimese. Mõnel määral on selle keele rääkijaid ka Angoolas, Tansaanas ja Sambias. Luba keelel on olemas kirjakeelne kuju. Pole veel selgitatud,

kas s a n g a e. senga, l u l u a, k a o n d e, h e m b a, s o n g e, b a n g u b a n g u jne. on luba keele murded või sellele lähedased sugulaskeeled. Ametlikult peetakse neid siiski luba keele murdeiks.

2. Bemba alarühma tähtsaimaks keeleks on b e m b a e. bamba keel, mida räägib Sambias umb. 850 000 inimest. Seda keelt räägitakse ka Kongos (Kinshasa) ja Tansaania (kokku umb. 100 000 inimest). Bemba keelel on olemas kirjakeelne kuju. - Samasse alarühma kuuluvad ka v i s a e. bissa ja l a m b a keel. - Mõned uurijad peavad siia kuuluvaks ka f i p a keelt, ent üldiselt paigutatakse see keel siiski kesk-põhjarühma.

3. Tonga alarühma kuulub kõigepealt t o n g a keel Sambias (umb. 390 000 kõnelejat) ja Lõuna-Rodeesias (65 000). - Samasse alarühma kuuluvad ka i l a ja l e n d ž e keel, mida kõneldakse Sambias.

4. Subia alarühmas on s u b i a e. basubia keel, mida kõneleb Sambias ligemale 10 000 inimest. - Peale subia keele kuuluvad siia alarühma ka l u j i e. luiana, r o t s e e. barotse ja l e j a keel.

V. Kirderühm

Selle rühma keeli kõneldakse peamiselt Tansaania. Ametlikes väljaannetes on lähedased sugulaskeeled jäetud sageli diferentseerimata. Seega pole võimalik tuua täpsemaid andmeid iga keele kõnelejate arvu kohta. Tansaania kõneldakse järgmisi siia rühma kuuluvaid keeli. N a m v e s i e. njamvesi keelel on olemas kirjakeelne kuju. Seda keelt ja talle lähedast s u k u m a e. kisukuma keelt räägib kokku üle 2 milj. inimese.- N j a t u r u e. vanjaturu (ka limi) keele ja talle lähedaste sugulaskeelte i r a m b a, i r a n g i ja m b u g v e e. vambugve kõnelejaid on kokku üle 600 000 inimese. - T š a g a e. tšagga, džagga, vadžagga keelt koos m o š i, s i h h a jne. murdega (neid on peetud ka iseseisvateks keelteks) ning p a r e e. vapare keelt koos a s s u

murdega (või keelega) kõneleb kokku umb. 0,5 milj. inimest. - Š a m b a l a keele ja selle murrete või lähedaste sugulaskeelte b o n d e i ja z i g u l a e. vazigua kõnelejaid on kokku umb. 0,5 milj. inimest. - Z a r a m o e. vazaramo, s a g a r a e. vasagara ja k a g u r u keele rääkijaid on kokku samuti umb. 0,5 milj. - G o g o e. vagogo keelt kõneleb 550 000 inimest. - H e h e e. vahehe, b e n a e. vabena ja p o g o r o e. vapogoro keele kõnelejaid on kokku umb. 700 000. - Muudest Tansaanas kõneldavatest keeltest mainitagu veel s a n g o, r o r i, h a g a, m a t u m b i, k u r i a, k v a i a ja s u m b a keelt. T e i t a e. vateita, taita ja n i k a e. njika, vanjika keelt kõneleb Keenias 350 000 ja Tansaanas 45 000 inimest. P o k o m o e. vapokomo pisikeelt räägib Keenias umb. 18 000 inimest.

VI. Idarühm

Idarühma kuulub kõigepealt s u a h i i l i e. suaaheeli, kisuaheeli keel, millel on mitmeid küllaltki erinevaid murreid, nagu s i u e. kisiu, a m u e. kiamu, p a t e e. kioate, l a m u e. kilamu, u n g u d ž a e. kiungudža, m v i t a e. kimvita ja n g v a n a e. kingvana murre. Suahiili keelt räägitakse Tansaanas (775 000 inimest), Ko-moori saartel (175 000), Keenias (130 000), Mosambiigis (50 000), Ugandas (10 000), Kinshasa Kongos (10 000), Angoolas, Sambias, Somaalias ja isegi väljaspool Aafrikat Araabia poolsaare lõunaosas. Üldse tarvitab suahiili keelt ema- või tavakeelena üle 2 milj. inimese. Teise tavakeelena või rahvusvahelise keelena on suahiili keel tarvitusel palju suuremas ulatuses. Suahiili keele oskajaid arvatakse olevat 10-15 milj. (mõnedel andmetel isegi kuni 40 milj.) inimest. Tansaanas on suahiili keel ametlikuks keeleks. Ametlikuks keeleks on ta ka Keenias (kõrvuti inglise keelega) ja Burundis (kõrvuti rundi ja prantsuse keelega). - Suahiili kirjakeele aluseks on ungudža murre. Kirjakeelel on vanad traditsioonid. Suahiili vana kirjakeelt nimetatakse n g o s i e. kingosi

keeleks. Kuni XIX sajandini kasutati suahiili kirjakeeles araabia tähestikku. Praegu on tarvitusel ladina tähestik. - Tinglikult arvatakse bantu keelte idarühma mõned teisedki keeled. K o n d e e. makonde keelt räägib Tansaania 625 000 inimest. Konde keelele on lähedased m v e r a ja p a n g v a keel, mida räägitakse samuti peamiselt Tansaania. - K i n g a ja sellele lähedaste n ä k ü s s a ja m a t e n g o e. vamatengo keele kõnelejaid on kokku umb. 545 000 inimest samuti Tansaania.

VII. Kesk-põhjarühm

Kesk-põhjarühma kuuluvaid keeli räägitakse Malaavis, Mosambiigis, Tansaania, Sambias, Lõuna-Rodeesias ja nende maade naaberaladel. - N j a n d ž a e. tšinjandža (ka malaavi) keelt kõneleb Malaavis 1,6 milj., Mosambiigis 800 000, Sambias 500 000, Tansaania 100 000, Lõuna-Rodeesias 35 000 ja Lõuna-Aafrika Vabariigis 10 000 inimest. Njandža kirjakeeles kasutatakse ladina tähti. Njandža keele t š e v a murret peetakse ka iseseisvaks keeleks. - K u a e. makua keele kõnelejaid on Mosambiigis 3,5 milj., Malaavis (koos lähedase l o m v e keele kõnelejatega) 540 000, Tansaania 110 000 ja Lõuna-Rodeesias 10 000 inimest. Kua kirjakeele alged on olemas. - Kua keelele on lähedane v a m b o e. tšivambo, tšvabo keel. - J a o e. vajao keelt räägib Malaavis 400 000, Mosambiigis 180 000 ja Tansaania 300 000 inimest. - Siia rühma arvatakse ka f i p a keel, mille kõnelejaid on Tansaania 120 000, Malaavis 100 000 ja Sambias 30 000. Mõned autorid on fipa keele paigutanud bantu keelte keskrihma.

VIII. Kagurühm

Bantu keelte kagurühmas on kuus alarühma.

1. Nguni alarühma kuuluvad järgmised keeled. S u u l u e. sulu, isisulu keelt kõneldakse Lõuna-Aafrika Vabariigis (3 milj. kõnelejat), Lesotos (75 000) ja Svaasimaal (35 000).

Suulu keelel on kirjakeelne kuju. Suuludele on lähedased Lõuna-Aafrika Vabariigis elavad matebeele (465 000 inimest), kes kõnelevad matebeele keelt. Matebeelelel on kirjakeeleks suulu kirjakeel. - Ngoni e. angoni keelt räägib Malaavis 200 000, Tansaania 120 000, Sambia 80 000 ja Mosambiigis 10 000 inimest. - Kosa e. hosa, isikosa (ka kafri) keelt kõneleb Lõuna-Aafrika Vabariigis 3,5 milj. ja Botsvaanas umb. 3000 inimest. Kosa keelel on kirjakeelne kuju. - Svasi e. svaasi keelt räägib Svaasimaal 235 000 ja Lõuna-Aafrika Vabariigis 300 000 inimest. Svasi keele kõnelejaid on ka Mosambiigis (umb. 4 000). Svasi kirjakeel on kujunemas.

2. Soto alarühma tähtsaim keel on soto e. sooto, sutu, basuto, sesoto keel, mida kõneleb Lõuna-Aafrika Vabariigis 1,3 milj., Lesotos 665 000 ja Botsvaanas 2 000 inimest. Soto keelel on kirjakeelne kuju. - Soto keelele on õige lähedane pedi e. peli, sepedi keel, mida räägitakse Lõuna-Aafrika Vabariigis (1,1 milj. inimest), Lõuna-Rodeesias (35 000) ja Botsvaanas (3 000) ning mille kirjakeele normid on kujunemas. - Soto keelele lähedane on ka kololo keel. - Ndebele keelt peetakse ühtede uurijate poolt iseseisvaks keeleks, teiste poolt aga üksnes soto keele murdeks. Tema kõnelejaid on Lõuna-Aafrika Vabariigis 215 000 ja Botsvaanas 6 000 inimest. - Lõuna-Aafrika Vabariigis räägitakse ka kvena keelt, mida mõned uurijad peavad samuti vaid soto keele murdeks. - Tšvana e. tšvana, setšvana, setsvana, betšvani keele kõnelejaid on Lõuna-Aafrika Vabariigis 810 000, Lõuna-Rodeesias 30 000 ja Botsvaanas 240 000 inimest. Tšvana keelel on olemas kirjakeelne kuju. - Tšvana keelel on rologi e. rloni ja katla e. hatla murre, mida peetakse ka iseseisvateks keelteks. Neid murdeid, resp. keeli räägitakse Lõuna-Aafrika Vabariigis.

3. Venda alarühma kuulub venda e. bavenda, sevenda keel. Seda keelt räägib umb. 200 000 inimest Lõuna-Aafrika Vabariigis ja umb. 100 000 inimest Lõuna-Rodeesias. Venda kirjakeel on välja kujunemas.

4. Tsonga alarühmas on t s o n g a e. šitsonga, thonga, šithonga (ka šangaani) keel, mida Mosambiigis räägib 1,6 milj., Lõuna-Aafrika Vabariigis 550 000, Lõuna-Rodeesias 110 000 ja Svaasimaal 10 000 inimest. - Tsonga keele r o n g a e. šironga murret peetakse ka iseseisvaks keeleks. Seda murret või keelt räägitakse Mosambiigis. Ametlikus statistikas on ronga keele kõnelejad arvatud tsonga keele kõnelejate hulka. - Ka tsonga keele t š v a a e. tsvaa murret peavad mõned uurijad iseseisvaks keeleks. Sedagi murret, resp. keelt kõneldakse Mosambiigis. Tšvaa kirjakeel on samuti välja kujunemas.

5. Inhambane alarühma keeli räägitakse Mosambiigis Inhambane linna ümbruses. Selles alarühmas on t š o p i j a t o n g a e. gitonga keel. (Teine tonga keel on bantu keelte keskrühmas)

6. Šona alarühma kuulub tegelikult ainult üks keel, š o n a keel. Keelt nimetatakse ka mašona ehk sešona keeleks. Seda räägitakse Lõuna-Rodeesias (üle 2 milj. inimese), Mosambiigis (420 000) ja Botsvaanas (42 000). Šona keel jaguneb õige mitmeks murdeks, millest mõned on üksteisest üsna kauged. Tähtsamad murded on k a l a n j a e. sekalanja, n d a u e. tsindau ja k a r a n g a e. tšikaranga murre Lõuna-Rodeesias, millede alusel on kujunenud ka vastavad kirjakeeled. Muudest šona keele murretest mainitagu veel s e s u r a, m a n j i k a (ka selles murdes ilmub kirjandust), k o r e k o r e, d u m a, d ž e n g a ja g o v e r a e. segovera murret.

Mõned bantu keelte uurijad on šona alarühma eraldanud muudest kagurühma keeltest ja esitanud selle iseseisva kesk-lõunarahmana. Käesolevas õpikus on šona keel jäetud kagurühma, nagu ta on sinna jäetud enamikus bantu keelte kohta käivates teostes.

Läänerühm

Läänerühma kuuluvaid bantu keeli räägitakse Angoolas ja Edela-Aafrikas. - B u n d u e. umbundu (ka bunda, angoola) keele kõnelejad elavad Angoolas (umb. 1,8 milj.inimest). Mbundu keelel on kaks murderühma, lõuna-mbundu e. o v i m b u n d u (ka ovibundu) ja põhja-mbundu e. a m b u n d u murderühm. Mõlemas murdes on ilmunud kirjandust. - H e r e e r o e. otjhereero keelt räägib Angoolas 40 000 ja Edela-Aafrikas 35 000 inimest. Ka hereero keeles ilmub kirjandust. - a m b o e. ovambo (ka ngonga, ošidonga) keele levikuala on Edela-Aafrikas (285 000 kõnelejat) ja Angoolas (105 000). - jeje e. vajeje, jeje-guba keele kõnelejaid on Edela-Aafrikas umb. 8 000. - Bantu keelte läänerühma arvatakse ka k v a n'j a m a e. kuanjama ja k v a m b i keel. - N j a n e k a e. vanjaneka keel Angoolas (umb. 200 000 kõnelejat) kuulub kas sellesse rühma või järgnevasse keskläänerühma. Njaneka keelele lähedased sugulaskeeled on n u m b e ja m v i l a keel.

X. Kesk-läänerühm

Kesk-läänerühma kuuluvaid bantu keeli kõneldakse Angoolas, Sambias ja Kongos (Kinshasa). - L u v a l e e. luena, valuena ja t š o k v e e. vatšokve keel on teineteisele õige lähedased. Mõnede autorite järgi ongi need keeled vaid ühe keele eri murded. Ka ametlik statistika ei eralda teineteisest luvale ja tšokve keele kõnelejaid. Mõlema keele kõnelejaid on kokku Angoolas umb. 400 000, Kongos (Kinshasa) 310 000 ja Sambias 120 000 inimest. Niihästi luvale kui ka tšokve keeles ilmub kirjandust. - L u t š a s i e. valutšasi keelt ning lähedasi l u i m b e e. luimbe, l u m b i, m b u n d a e. vambundu ja n g a k a l a e. vangakala keelt räägib ühtekokku Angoolas 435 000 ja Sambia 46 000 inimest. - L u n d a e. valunda, l u u n d a (ka ndembo) keele kõnelejaid on Sambias 170 000, Kongos

(Kinshasa) 100 000 ja Angoolas 45 000 inimest. Lunda keelel on kirjakeelne kuju. Mõned autorid arvavad lunda keele bantu keelte keskruhma. - L o s i e. balosi (ka soli) keelt räägib 265 inimest Sambias.- N k o j a e. bankoja ja m b u e l a e. vambuela keele kõnelejaid on kokku Sambias 82 000 ja Kongos (Kinshasa) 8 000 inimest.

x

Kuigi bantu keeli on palju ja nad on levinud õige laial maa-alal, on nad siiski sõnavaralt, morfoloogialt ja süntaksilt üksteisele küllaltki lähedased. Bantu keeli ise-loomustab aglutinatsioon ja noomeniklasside süsteem. Igal noomeniklassil on oma prefiks ainsuses ja mitmuses. Lauses ühe süntaktilise terviku moodustavad sõnad saavad peasõna klassiprefiksi. Nõnda on näiteks suahiili keeles kiti 'tool' (ki- on prefiks ja -ti on sõnatüvi). Eesti lausele 'too tool kukkus ümber' vastab suahiili keeles kiti kile kimeanguka. Eesti lause 'nood toolid kukkusid ümber' on suahiili keeles viti vile vimeanguka. Mõnedes bantu keeltes etendab olulist osa ka muusikaline rõhk.

Kirjandust

Африканское языкознание. Сборник статей, Москва 1963.

С.И. Б р у к, Население земного шара. Приложение к карте "Народы мира", Москва 1961.

A. J o k i, Maailman kielet. - Tietolipas 45, Helsinki 1966.

Maailma rahvastik, Tallinn 1966.

A. M e i l l e t et M. C o h e n, Les Langues du Monde. Nouvelle édition, Paris 1952.

Численность и расселение народов мира. Под редакцией С.И. Брука, Москва 1962.

Völkerkunde für jedermann, Gotha-Leipzig 1966.

H.F. W e n d t, Sprachen. - Das Fischer Lexikon, Frankfurt a.M. 1961.

Sisukord

Indo-euroopa keeled	4
Romaani rühm	4
Germaani rühm	4
Kreeka rühm	5
India rühm	5
Armeenia rühm	5
Austroneesia keeled	6
Indoneesia keeled	6
Malgaši rühm	6
Semi-hami keeled	6
Semi keeled	6
Hami keeled	7
Egiptuse rühm	7
Berberi-liibüa rühm	8
Kuši rühm	9
Tšaadi rühm	10
Wande keeled	11
Wande-tani rühm	12
Wande-fuu rühm	13
Atlandi keeled	13
Fuli rühm	14
Sereri-volofi rühm	14
Djola rühm	14
Tenda rühm	15
Wandjaki rühm	15
Kisi-landoma rühm	15
Nalu rühm	15
Guri keeled	16
Senufo rühm	16
Kulango rühm	16
Lobi-dogoni rühm	17
Mosi rühm	17
Grusi rühm	17

Gurma rühm	18
Temi rühm	18
Beri rühm	18
Bantupärased keeled	19
Tivi rühm	19
Nsoo-nkomi rühm	20
Katabi rühm	20
Videkumi rühm	20
Bamileke rühm	20
Bali rühm	20
Ibibio-efiki rühm	21
Ginea keeled	21
Kruu rühm	21
Kvaa rühm	22
Songai keeled	24
Kanuri-teda keeled	25
Kesk- ja ida-sudaani keeled	25
Adamaua rühm	26
Moru-mangbetu rühm	26
Bongo-bagirmi rühm	26
Sere-mundu rühm	27
Mbaa rühm	27
Sande rühm	27
Banda-baia-ngabandi rühm	28
Bua rühm	28
Vadai rühm	28
Darfuri-dartami rühm	28
Põhja-kordofani rühm	29
Berta rühm	29
Koma rühm	29
Barea rühm	29
Kordofani keeled	30
Kaolibi-tagoi rühm	30
Kadugli-krongo rühm	30
Niluse keeled	31
Läänerühm	31

Idarühm	32
Lõunarühm	32
Nuubia rühm	32
Didingi-murle rühm	33
Khoisani keeled	33
Khoi rühm	34
Sani rühm	34
Sandave rühm	35
Bantu keeled	35
Looderühm	35
Põhjarühm	36
Kongo rühm	37
Keskrühm	38
Kirderühm	39
Idarühm	40
Kesk-põhjarühm	41
Kagurühm	41
Läänerühm	44
Kesk-läänerühm	44
Kirjandust	46